

नामुष्कीचे स्वगत : निवेदन आणि भाषा विशेष

प्रा. समीर जाधव

प्रमुख, मराठी विभाग, साठये महाविद्यालय
(स्वायत्त), विले पार्ले, मुंबई

Email Id -
Sameer.jadhav@sathayecollege.edu.in

प्रस्तावना :

रंगनाथ पठारे यांची 'नामुष्कीचे स्वगत' ही दोनशे अकरा पृष्ठांची कादंबरी आहे. ही कादंबरी १९९९ मध्ये शब्दालय प्रकाशनाने प्रकाशित केली आहे. प्रकरणशः कादंबरीच्या निवेदनास आरंभ करण्यापूर्वी लेखकाने १८५१ साली 'रेड इंडियन' जमातीच्या एका प्रमुखाने अमेरिकन सत्ताधाऱ्यांना दिलेले निवेदन उद्धृत केले आहे. हे निवेदन भाषांतरित आहे.

प्रस्तुत कादंबरीत एकूण बारा प्रकरणे असून ही प्रकरणे मिळून कादंबरीची रचना सिद्ध झाली आहे. 'प्रास्ताविक', 'आरंभ', 'पॅट्रिशिया', 'प्रेमभाव', 'कॉर्पोरेट कुणबीक', 'एकाकी माणुसकी', 'शोषण', 'स्त्रीमुक्ती', 'काळ प्रायव्हेट लिमिटेड', 'सौंदर्य जबाबदारी इत्यादी', 'कवीचे थिएटर', 'मुक्त चिरफाळलेला मुष्क' ही ह्या बारा प्रकरणांची शीर्षके आहेत.

'विसाव्या शतकातील भारत आणि विविध देश त्याचबरोबर जागतिक स्तरावरील वेगवेगळ्या मुद्द्यांना अनेकविध जीवनानुभवांच्या आधारे मांडू पाहणे' हे प्रस्तुत कादंबरीचे मुख्य विषयसूत्र आहे. या सूत्राने कादंबरीतील सर्व प्रकरणांना संघटित व एकात्म केलेले आहे. तरीही प्रत्येक प्रकरण स्वतंत्र आशयसूत्राने गुंफलेले असून निवेदकावर नामुष्कीची वेळ येणे, या घटनेने या आशयसूत्रांना संघटित केलेले दिसते. काही कादंबऱ्या व्यक्तीभोवतीच गुंफलेल्या असतात. अशा कादंबऱ्यांमध्ये व्यक्तिचित्रणाला/पात्रचित्रणाला महत्त्व येते. उदा. भालचंद्र नेमाडे, श्याम मनोहर यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये व्यक्तिचित्रणे/पात्रचित्रणे येताना दिसतात. तसे पठारे यांच्या 'नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबरीतील निवेदक व्यक्तिचित्रण/पात्रचित्रण करणे नाकारताना दिसतो.

निवेदान स्वरूप आणि विशेष :

'नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबरीचे निवेदन प्रामुख्याने प्रथम पुरुषीच आहे. मात्र या निवेदनात इतरांची भूतकाळातील मते अनेकदा सरमिसळून गेली आहेत. उदा. इंटुक बंगाली स्त्री, पॅट्रिशिया इत्यादी. त्यामुळे निवेदनाचे स्वरूप शुद्ध, प्रथम पुरुषी राहत नाही, परिणामी हे निवेदन अनेक ध्वनींनी युक्त आहे असे म्हणता येते. प्रस्तुत कादंबरीचा निवेदक एक संवेदनशील लेखक आहे. सभोवतालच्या पर्यावरणामधील कोणत्याही घटकांशी संवाद साधत असताना त्याला अपयश येणे आणि अपयशाच्या जाणिवेमधून अत्यंत कळकळीने इतरांशी आणि स्वतःशी संवाद साधणे, असे कादंबरीच्या निवेदनाचे स्वरूप (Pattern) तयार झालेले

दिसते. त्यामुळे निवेदक (वक्ता) आणि इतर पात्रे (कादंबरीगत श्रोते) यांच्यातील संवाद किंवा संभाषणप्रक्रिया असेही स्वरूप निवेदनाला लाभते. निवेदक अनेक पात्रांशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न करतो, पण प्रयत्नांमध्ये तो स्वतःच इतके बोलतो की, इतर पात्रांना तो बोलण्याची संधीच देत नाही. परिणामी इतर पात्रे जे निवेदकाचे श्रोते आहेत ते निवेदकाच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करतात. (अपवाद पॅट्रिशिया) त्यामुळे निवेदकाचा श्रोता त्या दोघांमधील संभाषणप्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत श्रोता असणे नाकारतो. त्यामुळे निवेदकाचे निवेदन हे संभाषण न राहता निवेदकाचे स्वगत ठरते. परिणामी निवेदकावर नामुष्कीची वेळ येत राहाते.

कथनमीमांसा ही अभ्यासपद्धती कथनात्म साहित्यप्रकाराचा अभ्यास करताना उपयुक्त ठरणारी मीमांसा आहे. कथनमीमांसक निवेदनपद्धतीचे वर्णन, निवेदन, संवाद व भाष्य हे चार प्रकार असल्याचे मानतात. प्रस्तुत निवेदक वर्णन व संवाद या पद्धतीचे फारसे उपयोजन करीत नाहीत. क्वचितच या पद्धतीचा वापर तो करतो. त्याचा प्रामुख्याने निवेदन व भाष्य या निवेदनपद्धतीवर भर असलेला दिसतो. उदा.:- 'कवीचे थिएटर' या प्रकरणात 'वर्णन' परतेचा वापर करून घेण्यात आला आहे. थिएटरचे व त्याच्या सभोवतालच्या परिसराचे वर्णन येते. मात्र हे वर्णन निवेदकाच्या भावस्थितीशी त्याचे असलेले आंतरिक संबंध उलगडताना येते, ते केवळ वस्तुमात्राचे वर्णन नाही.

प्रस्तुत कादंबरीचा निवेदक ओघवत्या निवेदनाला खंडित करण्यासाठी कधी पात्र पात्र संवाद या घटकाचा वापर करतो किंवा निवेदनविषय पुढे नेण्यासाठी त्याचा वापर करतो. परंतु हे संवाद निवेदनाचा एकसंघ भाग म्हणून उपयोजिले जातात. दुहेरी अवतरणात ते ठळकपणे वाचकाच्या निदर्शनास आणून दिले जात नाहीत. लोककथांचा निवेदक ज्याप्रमाणे पात्र म्हणाले असे कथन करून त्या पात्राचा संवाद वाचकासमोर ठेवतो, तीच रीत बहुतांश वेळेला प्रस्तुत कादंबरीचा निवेदक उपयोजताना दिसतो.

उदा. :- "पॅट्रिशिया माझ्या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल म्हणाली की... (पृ.३३) "पॅट्रिशिया नेट करून म्हणाली की, " (पृ.३७),

"तेलंगी पानवाला म्हणाला, (पृ. ७९), "म्हणूनच हिरीरीने ते म्हणाले की....." (पृ१०२),

"जगन्नाथ म्हणाला....." (पृ१४२)

प्रस्तुत कादंबरीचा निवेदक जेथे शक्य आहे तेथे आणि जेथे गरज नाही तेथेही 'अमेरिका' या प्रगत मानल्या गेलेल्या राष्ट्राचे जे सामाजिक, आर्थिक 'चरित्र' व 'चारित्र्य' वाचकासमोर ठेवतो ते पाहाता अमेरिकन माणूस हा विचारशून्य, संवेदनाशून्य असून पृथ्वीचा संपूर्ण व सर्वकष हास झाला तरी त्याला काही फरक पडणार नाही अशा थाटात तो वावरत जगत आहे, असे चित्र तो वाचकासमोर ठेवतो. उदा. . 'अमेरिकन समाज ज्या प्रकारचा आहे. त्यामुळे मला हे मान्यच आहे की, तुम्ही पैसा कमावून त्याचा उपभोग घेणारे लोक आहात आणि त्यासाठी कोणत्याही थराला जाण्याची अफाट क्षमता तुमच्यापाशी आहे'. (पृ.३५).

'अमेरिकन माणसांनी मॅनहॅटन बेटे दारूच्या बाटल्यांच्या मोबदल्यात मिळवली आणि त्यांची बेसुमार कत्तल या अमेरिकनांनी केलेली आहे.....'(पृ.७६)

‘अमेरिकेत समजा तुम्ही कोणाला घरी जेवायला बोलावलेत आणि तुमचे घरचे अन्नपदार्थ त्याला अजीर्ण अपचन असे झाले तर तो डॉक्टरांकडे तर जाईलच आणि कोर्टात जाऊन तुमच्याविरुद्ध केस गुदरून भलीभक्कम नुकसान भरपाई मागेल.....’ (पृ.७८)

‘प्रत्यक्षात आजच्या भोगवादी अमेरिकेतील जगण्याचे आदर्श आपल्या मनाच्या आत रुजलेले आहेत..... अडाणचोट असा आहे हे ती कैक सांगू शकेल.’ (पृ.१९)

‘मानवी समूह म्हणून सारीकडेच हाव, लोभरोल आपलाच आहे अशी अमेरिकेची भावना झालेली आहे.’ (पृ. ३४).

एकूण बारा प्रकरणांत विभागलेल्या कादंबरीत निवेदकाला अमेरिका, तिची राजकीय व आर्थिक, सांस्कृतिक भूमिका यांविषयी लेखन करावेसे वाटले आहे असे दिसते.

नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबरीचा निवेदक भारताव्यतिरिक्त इतर राष्ट्रांविषयी जेव्हा कथन करतो तेव्हा तो त्या राष्ट्रांची संपूर्ण स्थितिगती अधोरेखित करताना दिसत नाही.

उदा.:- सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक संदर्भ न देता केवळ आर्थिक सुबत्तेमुळे ज्यांनी भोगवादी दृष्टी स्वीकारली आहे ती बाजू त्या राष्ट्रांचे चरित्र व 'चारित्र्य' म्हणून ठाशीवपणे निवेदक मांडतो. त्यामुळे या पार्श्वभूमीवर तो जेव्हा भारताविषयी बोलतो तेव्हा भारतीय (आर्थिक) दारिद्र्य ठळक होत जाते.

उदा. :- जपानी श्रीमंत, भोगवादी पुरुष कोलकत्यात (भारतात) येतात. भारतीय रुपयाचे मूल्य हे त्यांच्यासाठी नगण्य फुटकळ स्वरूपाचे राहाते.

“जपानी लोकांनी आपल्या कार्यपिपासा व अक्कल हुशारीच्या जोरावर इतकी संपत्ती गोळा केली आहे की, अमेरिकेलासुद्धा अनेकदा स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध जपानचा पाठपुरावा करावा लागतो. (पृ.७७). ”

"हिंदुस्थानी पोरींच्या जागतिक सौंदर्यस्पर्धेत वरच्या जागांवर येण्यात अमेरिका आणि युरोपीय सौंदर्यप्रसाधने, वस्त्रे प्रावरणे या क्षेत्रातील कंपन्यांचा हात नाही व नसेल असे म्हणता येणार नाही. किंबहुना तो असलाच पाहिजे. " (पृ.१६०)

जपानी लोक आपल्यासोबत जगात जपानच्या महागड्या येनच्या तुलनेत या गरीब देशातील चलने फारच फुटकळ होत....." (पृ.१३)

भाषा स्वरूप आणि विशेष :

'नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबरीच्या भाषेची तर्कशुद्धता, सुक्ष्मकाव्यात्मता आणि उपरोध हे विशेष असून दिवास्वप्नांची निर्मिती करण्याची प्रचंड क्षमता ही भाषा आपल्या अंगी बाळगते. 'कार्पोरेट कुणबीक, प्रेमभाव, कवीचे थिएटर' ह्या प्रकरणात हे विशेष अधिक जाणवतात.

उदा.

1. “त्या पोरीला समोर पाहताक्षणीच माझ्या ध्यानात आले की ती प्रेमात पडलेली आहे आणि त्यात ती काठोकाठ बुडालेली आहे.... प्रसंगी त्वरित प्रकटणारी खोल, गाढ, सुकोमल समज होय व या

- प्रकारचे काही आपल्या ठायी आहे याची जाण कैक आधीपासून असूनही मी त्याची जाहिरात कधीही केलेली नाही... " (पृ. ४२ - प्रेमभाव)
- हे सारे सौंदर्य प्रेमभावनेच्या असाधारण जाणिवेनेच तिच्यात पेरलेले आहे....तिच्या असण्याभोवती एक तीव्र निळा किरमिजी उजेड प्रकट झालेला होता. "
 - " या प्रकारे त्या कवीच्या थिएटरात मोकळ्या आभाळाखाली व विजनवासात मुक्तपणे व्यक्त होताना तो कावळा व तो कुत्रा हे मला जन्मजन्मांतरीचे मित्र असल्यासारखे भेटले व भेटत राहिले.. " (पृ. १८९)
 - '.... पाणी मर्यादित असणे हा काही केवळ आपला प्रश्न नाही. तो साऱ्या दुनियेचा प्रश्न आहे आणि दुनियेची नेता आहे अमेरिका, तेव्हा अमेरिका यातून काहीतरी मार्ग काढीलच....' (पृ.६३ - कार्पोरेट कुणबीक)
- वरील पहिली तीन उदाहरणे ही सूक्ष्मकाव्यात्मता ह्या विशेषाची आहेत तर उदाहरण चार हे उपरोधाचे आहे. आणि वरील सर्व उदाहरणांवरून प्रस्तुत कादंबरीच्या भाषेत दिवास्वप्नांची निर्मिती करण्याची प्रचंड क्षमता आहे, हे सिद्ध होते.

निवेदकाने वापरलेली भाषा आणि निवेदकाचा दृष्टिकोन यांच्यामध्ये एकरूपता दिसते. निवेदक ज्या वेळेस स्वतः बोलतो त्यावेळेस दीर्घ संभाषणाचा वापर करतो तसेच तो 'व', 'की', 'आणि' या उभयान्ययी अव्ययांचा वापर करतो. अर्वाचीन कालखंडात इंग्रजी भाषेच्या प्रभावातून लोकहितवादी प्रभृतींची जी लेखनपद्धती तयार झाली होती त्या लेखनपद्धतीशी साम्य दर्शविते.

उदा.

- " कारण लिहून झाल्यावर जी एक प्रकारची बेहोशी... व बाकी एरवी म्हणजे निष्कारण त्या भानगडीत पडू नये. " (पृ. १२, प्रास्ताविक)
- " अर्थात ते सामान्यतः जाणवत नाही आणि अशाच एखाद्या बंगाली इंदुक बाईच्या येण्याने . व अमुक इथून हे हे सुरु झाले असे जे आपण म्हणतो... व जवळपास दुरापास्त होत चालल्याचे ध्यानी येऊन जगण्याच्या अर्थपूर्णतेला साधन, वा काही एक आधार शोधण्यासाठीही आणि जाणवण्याइतके बोलू लागलो असेन...मी अनेकवार स्वतःशी बोललो असल्याचे माझ्या ध्यानात आहे." (पृ..२३ आरंभ)
- "कारण पॅट्रिशिया माझ्या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल म्हणाली की ती तिथल्या कोणत्यातरी गावातल्या . कारण संस्कार म्हणजे आपल्या काळातल्या व आधीच्या ज्ञानी लोकांनी रूढ करून ठेवलेले... घट्ट असतात हा भाग." (पृ. ३३, पॅट्रिशिया)

इतर पात्र किंवा निवेदकाचे श्रोते यांचे संवाद ज्यावेळेस येतात, त्यावेळेला निवेदक त्यांना भाषिक अवकाश पुरेसा वापरू देत नाही. त्यामुळे एखादे वाक्य, एखादा शब्दबंध असेच या पात्रांच्या संभाषितांचे भाषिक रूप राहाते.

उदा.

- इंटुक बंगाली स्त्री "मी आपणास वाङ्मयीन निर्मितीसंबंधी म्हणजे आपल्या लेखनासंबंधी विचारले होते व ते नामुष्कीचे होत आहे या आपल्या विधानासंबंधी अधिक समजावून घेण्याची भावना प्रकट केली होती" (पृ. १४, प्रास्ताविक).
- अतिविशाल महिला "अहो पण आत येऊ घातलेल्या या कॉर्पोरेट ॲग्रिकल्चरच्या जमान्यात आपल्या शेतकऱ्याचे काय होणार?" (पृ. ५३, कॉर्पोरेट कुणबीक)
- "अहो, कॉर्पोरेट्स पाणी आणतील म्हणता, पण ते आणतील कुठून? आजच पाण्याचा प्रश्न केवढा बिकट झाला आहे आणि उद्या तर वाढती लोकसंख्या, वाढते घरे, गरजा किती वाढतील? आणि पाणी तर मर्यादितच आहे ना!" (पृ.६३, कॉर्पोरेट कुणबीक)
- तेलंगी पानवाला 'अय बगवाऽऽना' (पृ७५, एकाकी माणुसकी)
- 'अय बगवाऽऽना मेरेकु दंदा करना अय रेऽऽ!' (पृ.७९, एकाकी माणुसकी)
निवेदक पात्राशी बोलताना ज्या प्रकारच्या भाषिक रूपांचा वाक्यरचनेचा वापर करतो त्यामुळे ती पात्रे त्याच्याशी संवाद साधू इच्छित नाहीत. तसेच ती अनेकदा निवेदकाशी संवाद साधण्यास असमर्थ ठरतात. (अपवाद - पॅट्रिशिया) उदा. इंटुक बंगाली स्त्री, अतिविशाल महिला, तेलंगी पानवाला, जगन्नाथ न्हावी इत्यादी.

निष्कर्ष :

- उत्तर आधुनिक कालखंडामध्ये 'महाकथनांना नकार देण्याची प्रवृत्ती वाढलेली दिसते. त्या अनुषंगाने प्रस्तुत कादंबरीचा विचार करता बारा प्रकरणांमध्ये विभागलेल्या या कादंबरीतील प्रत्येक प्रकरण कथनाचे लघुस्वरूप ठरते.
- प्रत्येक प्रकरणाला त्याचे म्हणून सूत्र आहे. 'विचार करावासा वाटणे' आणि विचारांची देवघेव करणे याची निकड जाणवणारा हा निवेदक-लेखक अशाच प्रसंगी अथवा उत्स्फूर्तपणे लोकांशी संवाद साधू पाहातो, तेव्हा त्याचा प्रामुख्याने अल्प काळ प्रश्नकर्त्याशी संवाद होतो. परंतु अधिकांश वेळेला प्रश्नकर्त्याला त्याच्या विवेचनात रस न वाटल्याने किंवा त्याचे विवेचन अ-तार्किक वाटल्याने तसेच तो ज्यांच्याशी आपणहून काही विचारांची देवघेव करू पाहातो त्यांनाही त्याच्या विवेचनात रस न वाटल्याने हे दोन्ही प्रकारचे श्रोते प्रतिसाद देणे सोडून देतात. परंतु निवेदक-लेखकाची चिंतनप्रक्रिया तात्काल संपुष्टात येत नाही. त्याच्या विवेचनाचा ओघ सुरूच राहतो. परिणामी, त्याला त्याच्यावर नामुष्कीची वेळ आल्यासारखे वाटते.
- उत्तर आधुनिक कालखंडात तंत्रज्ञानाच्या परमोच्च प्रगतीमुळे एकीकडे भौगोलिक अंतर नाहीसे करून माणसे एकमेकांच्या जवळ येत आहेत, तर दुसरीकडे प्रत्यक्षात एकमेकांशेजारी एकमेकांपासून कमालीचे दूर जात आहेत. हीच या कालखंडाची एक विशेषता आहे.
- अशा प्रकारच्या काळात निवेदक-लेखक संधी मिळेल तेव्हा व संधी निर्माण करून वैचारिक पातळीवर आदान-प्रदान करण्याची आकांक्षा बाळगतो. त्याची ही आकांक्षा फोल ठरविण्याचे सामर्थ्य या

कालखंडात अंगभूतपणे वसत असल्याने निवेदक-लेखक एकाकीपणाचा अनुभव घेतो.

- प्रस्तुत कादंबरीच्या भाषेतून निवेदक आणि इतर पात्रे यांच्यातील वैचारिक स्तरभेद स्पष्ट होतो. किंबहुना हेच या भाषेचे कार्य आहे असे म्हणता येईल. तसेच उपरोक्त उदाहरणांमधून दिसणारी भाषिक रूपे भिन्न-भिन्न काळातील भाषाशैलीशी आपला अनुबंध राखतात असे दिसते.

Research Hub International Journal

